

48. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 6800.
49. **Швидько Г. К.** Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 92–97.
50. **Швидько Г. К.** Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах / Г. К. Швидько // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 22–31.
51. **Шиян Р. І.** «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками / Р. І. Шиян // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 32. – С. 96–105.
52. **Эварницкий Д. И.** Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. II.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

УДК 94 (477.7) «1857/1864»

К. С. Грищенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ГУБЕРНСЬКЕ МІСТО Х І ПОВІТОВЕ МІСТО N
У 1857 ТА 1864 рр.,
АБО ЧОМУ РАДІТИ ДВОРЯНИНУ
В ХЕРСОНІ ТА НОВОМОСКОВСЬКУ
(матеріали до історії міст Півдня України)**

Розглянуто дві замітки катеринославського дворянина М. Б. Герсєванова стосовно міст Херсона та Новомосковська. Повідомлення подані як джерела до історії міст Півдня України, що передають також емоційне ставлення освіченої людини середини ХІХ ст. до людських стосунків та загальних процесів модернізації.

Ключові слова: М. Б. Герсєванов, Херсон, Новомосковськ, «Одесский вестник», Д. Говард, туризм, пароплавство, острог.

Рассмотрены две заметки екатеринославского дворянина Н. Б. Герсєванова, касающиеся городов Херсона и Новомосковска. Сообщения

представлены в качестве источников для истории городов Юга Украины, передающих также эмоциональную оценку образованным человеком середины XIX в. человеческих отношений и общих процессов модернизации.

Ключевые слова: Н. Б. Герсеванова, Херсон, Новомосковск, «Одесский вестник», Д. Говард, туризм, пароходство, острог.

Two notes of Yekaterinoslav nobleman N. Gersevanov relatively Kherston and Novomoskovs'k are reviewed. Messages are presented as sources for the history of cities of the South of Ukraine and as an expression of emotions educated person in the middle of the XIX century about human relationships and the general processes of modernization.

Key words: N. Gersevanov, Kherson, Novomoskovs'k, "Odesskiy vestnik", J. Hovard, tourism, steamship line, ostrog.

Історіографія історії міст Південної України є чи не більш цікавою, ніж власне історія населених пунктів: великі та об'ємні монографії, численні статті в періодиці, рецензії, спростування, боротьба з попередньо навіяними стереотипами за нав'яння нових тощо. Цей факт пояснюється великою кількістю дослідників історії населених пунктів. Така пильна увага може бути викликана, зокрема, тим, що населений пункт, наприклад місто, є поняттям більш предметно вираженим, ніж соціальний стан або навіть держава. Тому таке поняття привертає увагу різних за професійною підготовкою дослідників: істориків, філологів, митців, архітекторів, інженерів, математиків. Нікому не можна відмовити в задоволенні займатися історією.

Використання повідомлень сучасників у пресі з приводу життєдіяльності міст не є новиною і з успіхом реалізується, але цей джерельний масив є величезним, майже невичерпним.

У даній статті розглянуто матеріали, що здаються важливими для реконструкції образу провінційних міст Півдня, розуміння того, що турбувало, радувало, привертало увагу освічених представників суспільства середини XIX ст., чим вони хотіли поділитися із сучасниками та нащадками. Для цього було використано дві замітки М. Б. Герсеванова стосовно міст Херсона та Новомосковська, які були опубліковані в «Одесском вестнике». Першу і другу публікації розділяють 7 років, вони викликані сплеском різних емоцій і, крім іншого, можуть багато розповісти про їх автора – Миколу Борисовича Герсеванова. Катеринославський поміщик, військовий, публіцист, отримавши 29 жовтня 1855 р. чин генерал-майора, до 1858 р. він був командиром 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії і, віро-

гідніше за все, мешкав саме в Херсоні, на що вказує, зокрема, його листування.

У 1837 р. розпочалась масштабна операція зі складання військово-статистичних описів губерній та областей Російської імперії, що було доручено Генеральному штабу. Глибокий аналіз і статистична насиченість отриманих матеріалів дозволяють їм залишатися актуальними й зараз. У 1848–1849 рр. Герсеванов, як офіцер Генерального штабу, працював над військово-статистичним описом Таврійської губернії. Високу якість цієї роботи підтвердили реалії Кримської війни. Херсонській губернії присвячені 11-й том Військово-статистичного опису і 24-й том Матеріалів для географії та статистики Росії, який виконав Генерального штабу підполковник О. О. Шмідт.

Незважаючи на рясність статистичних даних стосовно кількості населення Херсона, бути стовідсотково впевненими в них не варто. Автор скаржився: «Эти вариации в цифрах доказывают, как произвольно у нас обращаются с статистическими данными» [9, с. 737]. Згідно з новоросійським календарем у 1857 р. в Херсоні налічувалося 36 894 жителів. А за даними 10-го перепису того ж року, в Херсоні проживало 11 472 людини; згідно з минулими ревізіями кількість жінок приблизно дорівнювала кількості чоловіків. Таким чином, сукупна чисельність мешканців становила близько 23 000 [8, с. 462]. Олександр Оттович радив вважати цю чисельність як найменшу з можливих. За висновками підполковника, місто своєю активністю завдячувало виключно Дніпру, який, щоправда, крім матеріальних переваг приносив ще й велику кількість хвороб.

Не надто емоційний та інформативний опис О. О. Шмідта складає дещо депресивне враження. Інакше поставав Херсон у невеликій замітці «Вести из Херсона» Герсеванова, яка, як і більша частина творчої спадщини Миколи Борисовича, є, на нашу думку, вдалим прикладом поєднання високих професійних навичок офіцера, хазяйського погляду на речі, спостережливості, допитливості та гострого розуму, які всі разом не змогли перемогти вміння радити простим дрібницям.

Влітку 1857 р. привід радити був. У Херсоні з'явилась «роскошь цивилизации» – туристи, «которые недавно явились в Херсон в самом очаровательном виде и, прибавим, с высокою целью» [4, с. 455]. Дві пані припливли на пароплаві «Николаев» з Одеси у неділю, щоб у понеділок покласти квіти на могилу відомого філантропа Говарда і у вівторок на тому ж пароплаві повернутися до Одеси. Така якість

сполучення не могла не тішити Миколу Борисовича, який багато сил витратив на ниві розвитку систем сухопутного сполучення на Півдні. Окрім «Николаева», між містами курсував також пароплав «Гусар». Це забезпечувало два рейси на тиждень, і якщо раніше пароплавом користувалися виключно розважливі євреї, то влітку 1857 р. «прелестные молодые девицы» також змогли здійснити свій вояж. Вчинок цих двох подруг Герсеванов називає «подвигом» [4, с. 455]. Сам досвідчений турист, він пояснює це визначенням спостереженнями, що не втратили своєї актуальності й зараз – існують два головні види туристів: турист допитливий і турист-мученик. Різниця між ними у способі оплати послуг. Турист-мученик – це «жертва меркантильного направления века» [4, с. 455]. Оплативши всі витрати на подорож, він не дає «чайових», а тому нікого не цікавить. Таких подорожуючих рахують десятками, їх позбавляють свободи пересування та поводяться з ними, як з вантажем. За словами Герсеванова, «сардинки, укладываемые правильными рядами в жестянку, пользуются большим вниманием» [4, с. 456].

Допитливий турист подорожує в диліжансі (бо не має коштів і прав на власний екіпаж), в якому віддається владі грубого кондуктора, який заважає спати, годує холодними або лише підігрітими стравами. Далі за туриста береться чичероне, він змушує без потреби лазити по швейцарським горам, видиратися на Страсбурзьку дзвіницю, тонути в попелі Везувію, спускатися в севастопольські траншеї, пішки йти до могили Говарда. Подругам же пощастило: «Прелестные Одесские туристки избавлены были, как первые посетительницы, от труда паломниц, странствия пешком» [4, с. 455].

Окрему увагу Герсеванов звертав на зберігання могили Говарда в належному стані. Цей видатний філантроп удруге відвідав Росію в 1789 р., з Москви він поїхав на Південь, у Херсоні за власний рахунок лікував хворих, від одного з яких заразився тифом і помер 20 січня 1790 р. Поховали його в 6 верстах від Херсона на хуторі Дофіне. Герсеванов писав, що ховали Джона Говарда його друзі адмірал М. С. Мордвінов та Ф. О. Кобле [4, с. 456]. На могилі вони поставили цегляну піраміду, на якій невідомо хто цвяхом нашкрябав: «*Alios salvos fecit. Vixit propter alios*» (Робив інших здоровими. Жив для інших).

О. О. Шмідт наводить іншу версію, за якою ховав Говарда його товариш, власник хутору Дофіне. Він за власний кошт зробив пам'ятник та написав згаданий вислів. Піраміду невдовзі було зруйновано [9, с. 742–743]. Лише 1857 р. на могилі з'явився новий па-

м'ятник. Невідомий у Москві подав графу М. С. Воронцову записку про необхідність ремонту піраміди і невелику кількість грошей на цю справу. Граф оголосив підписку для збору коштів та доручив справу О. І. Левшину. Новий пам'ятник вийшов «приличным». Він був прикрашений написом: «Кто бы ни был ты, путник, остановись, – ты попираешь прах друга» і, за заповітом Говарда, сонячним годинником. Знову невдовзі обеліск було пошкоджено, але вже через «людський фактор»: він «подвергся хищничеству проходящих людей, не знавших святыни, лежащей под ним; они отбили куски карниза, полагаая по цвету камня, что он годится на точила» [4, с. 456]. Пам'ятник врятували – добудували п'єдестал у кілька сходинок та кам'яну огорожу з воротами.

Невідомо, чи відвідали туристки ще одну цікаву херсонську пам'ятку – абрикосове дерево, яке посадила імператриця Катерина II під час своєї подорожі на Південь. У 1857 р. це 80-річне дерево мало в діаметрі 4 фути та 7 дюймів, а у висоту 36½ фути й починало чахнути [4, с. 456]. Герсеванов писав, що за наказом графа О. Г. Строганова Товариство сільського господарства Півдня Росії почало пошук допомоги дереву. Для цього до Херсона завітав знаний садовод Г. Існар, який залишив інструкції з догляду за абрикосом [4, с. 456].

Життя освіченої людини XIX ст. неможливе без театру. Небагато засвідчував підполковник О. О. Шмідт про херсонський театр: «Возле городского бульвара находится театр, не большой; в нем играет оркестр евреев, в своих типических костюмах, тот самый, который составляет и бальную музыку городских собраний» [9, с. 743]. Герсеванов оживив враження від театрального життя губерньського міста. З його замітки дізнаємось, що впродовж шести тижнів у Херсоні виступала французька трупа і мала успіх «возможный в летний сезон», зараз вона із залишками місцевої трупи збиралась до Одеси, «к ним присоединилась из Камыша, в замен неблагодарной Бру, милая артистка m-me Palmire. Лишившись двух своих корифеев, Фелисьена и Дантри, оставшись без главы, труппа эта странствовала по Новороссийским степям, без цели, как Израиль в пустыне, и не редко, чтобы насытиться, уповала на манну небесную. Узнав о открытии биржевого театра, она спешит в обетованную землю» [4, с. 456]. О. О. Шмідт підсумовував, що «жизнь в Херсоне не похожа на жизнь в прочих губерньских городах» [9, с. 744], відмічаючи провінційність, неквапливість життя, малу кількість кам'яних споруд і т. ін. Хоча замітка М. Б. Герсевано-

ва – це ситуативна реакція, все ж враження його про Херсон були більш світлими, радісними та оптимістичними. Таким чином, проблеми в Херсоні виникали і вирішувались, люди мандрували та знайомились, актори знаходилися в творчому пошуку.

12 березня 1860 р. М. Б. Герсеванов вийшов у відставку та оселився у своєму маєтку Миколаївці Новомосковського повіту в 57 верстах від Новомосковська та в 30 від Катеринослава [1, с. 234]. У серпні 1864 р. в «Одесском вестнике» з'явилася ще одна його замітка «Вести из Новомосковска».

За даними В. Павловича, станом на 1862 р. у Новомосковську мешкало 9 786 жителів, налічувалося 20 вулиць і 1 580 приватних будинків, із них 3 – кам'яні [7, с. 307]. До подій навколо однієї з цих споруд і була прикута увага Миколи Борисовича: острог – новий, кам'яний, із забором у 5 ½ аршина – як один із показників державної влади, могутності та справедливості, але «по нынешнему обыкновению» незакінчений та недостатньо охоронюваний. 24 червня 1862 р. з острога втекли два злочинці. Під час прогулянки по двору вони досить зухвало через недобудований флігель доглядача, прикритий дошками, дісталися вершини стіни, звідки зістрибнули на безлюдну площу. Легкість виконання втечі могла, на думку Герсеванова, стати прикладом для інших, якщо б не арештований німець, який, коли побачив втікачів, почав кричати охоронцям, які німецької не знали, тому розгубилися і, замість бити тривогу, побігли до наглядача. Переслідування почалося лише після переклички, що дало змогу злочинцям продовжити свою зухвалу ходу. Вони спитали дорогу до квартири ісправника, пройшлися спокійно біля неї, дійшли до р. Самари, перепливли її і збиралися йти у «Чорноморію» [3]. Принаймні 6 серпня їх ще не схопили, хоч одного з них і було поранено, коли він невдало приземлився з забору.

Ініціатором втечі, на думку Герсеванова, був Гавриш, родом з Петриківки, «рассадника воров и мошенников» [3]. Він вже два рази намагався втекти, «за что был подстрелен, клялся, что убежит, и убежал». Герсеванов вважав, що зустрічати втікачів міг товариш Гавриша Мороз, який вийшов на волю за деякий час до зазначених подій після звинувачень у нападі на прикажчика з метою «облегчить его от 15 000 р. экономических денег» [3]. Ісправник Таранов висилав на пошуки патрулі, мисливців, стрільців, які ретельно обстежували ліс, але ніяких слідів втікачів, окрім одяжі на березі р. Самари, вони не знайшли.

І все ж замітку Герсеванов завершив «утешительным извести-

ем): Новомосковську було чому радіти влітку 1864 р., після 6 років роботи та збору коштів (особливо за участі відкупщика Лебедева, купця Петренка, надвірної радниці Мізко і полковниці Родзянко) – перепони, «встречающиеся в каждом, даже самом благотворительном деле», були подолані і в «бедном нашем городе открыт детский приют» [3]. На думку Герсеванова, за відкриттям спостерігало «обрадованное общество» [3]. Невдячні Бру та втеклі Гармаші – дійсно ніщо у порівнянні з потужним розвитком шляхів сполучення, промисловим зростанням та новим будинком для сиріт.

Величезні джерельні можливості місцевої преси у справі доповнення сухої статистики та генеральних планів забудови при вивченні історії міст лише починають гідно оцінюватися [5]. Вони не лише постачають важливі факти стосовно буденного життя міст, але й збільшують дослідницьку ерудицію, даруючи неповторні художні образи [6, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. Херсонская губерния. – СПб., 1849.
3. **Герсеванов Н. Б.** Вести из Новомосковска. / М. Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1864. – № 173. – С. 666.
4. **Герсеванов Н. Б.** Вести из Херсона. / М. Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1857. – № 93. – С. 455–456.
5. **Гребцова И. С.** Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002. – 408 с.
6. История Херсона: малая иллюстрированная энциклопедия. – Ч. 1. XVIII век. «Благополучный град Херсон». – Херсон, 2009. – 186 с.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 6. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – 373 с.
8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24, ч. 1. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – 626 с.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24, ч. 2. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – 989 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.